MONTSERRAT FERRER SANTANACH

La traducció catalana (1499) del Libro de la vita de philosophi et delle loro elegantissime sententie

The Catalan Translation (1499) of the Libro de la vita de philosophi et delle loro elegantissime sententie

Abstract: *This article provides the edition of a selection of chapters from the previously unpublished Catalan translation of the* Libro de la vita de philosophi et delle loro elegantissime sententie*, produced in Naples in 1499. The introduction situates the translation within its historical and cultural context, describes its source (the printed version of the Italian text, which is in turn a version of the* Liber de vita et moribus philosophorum *supplemented with passages from Ambrogio Traversari's Latin translation of Diogenes Laertius'* Lives of the Philosophers*), and discusses the stylistic characteristics of the Catalan translator and the source of the errors in the translation.*

Keywords: *Catalan Medieval Translations, Classical Tradition, Diogenes Laertius*

Received: 12/1/2026. Accepted after internal and blind peer review: 6/2/2026

montserrat.ferrer@uab.cat

Introducció

A principis de 1499, Bonanat Surer, un jueu de Barcelona de qui no sabem gaire res més que el nom i la procedència, va acabar de traduir de l'italià al català un recull de vides i sentències de filòsofs i altres personatges de l'antiguitat que, segons la rúbrica, era extret de Diògenes Laerci i altres autors[1]. Avui només es conserva un sol manuscrit d'aquesta traducció catalana (Florència, Biblioteca Riccardiana, ms. 2069), copiat a principis del segle XVI.

[1] Aquest article s'inscriu dins del projecte de recerca «Los Trastámara de Aragón (1412-1516): Circulación libraria y traducciones en su contexto románico y latino» (PID2003-146375NB-I00) del Ministerio de Ciencia, Innovación y Universidades.

Bonanat feu la traducció a Nàpols (ho indica el colofó), on devia viatjar no sabem per quin motiu ni durant quant de temps (prou temps, però, per poder aprendre'n la llengua). Sembla que la circulació del text català va ser reduïda. Tot i així, és un testimoni més de traduccions al català d'obres italianes, especialment d'autors humanistes o clàssics, durant l'últim quart del segle XV[2].

La font italiana que traduí Bonanat Surer és l'anònim *Libro de la vita de philosophi et delle loro elegantissime sentencie*, una versió al seu torn del *Liber de vita et moribus philosophorum*, escrit per un autor italià desconegut entre 1317 i 1320, però que alguns manuscrits del segle XV atribuïen al filòsof anglès Walter Burley[3]. Aquesta obra és una de les moltes compilacions llatines medievals que recollien vides de filòsofs, en reduïen la vessant filosòfica i en potenciaven la lectura moral. Una de les diverses fonts del *Liber de vita et moribus philosophorum* són, precisament, les *Vides dels filòsofs* de Diògenes Laerci, segons una versió llatina actualment perduda i que segurament ja era desconeguda al segle XV, quan l'humanista Ambrogio Traversari traduí de nou l'obra grega de Laerci al llatí (1433). El *Liber de vita et moribus philosophorum* va ser molt divulgat durant els segles XIV i XV: se'n conserven uns 270 manuscrits, se'n van fer diverses edicions (la primera de les quals es va imprimir a Colònia el 1470) i es va traduir a diverses llengües.

Al segle XV van aparèixer dues versions italianes del *Liber de vita et moribus philosophorum*[4]. És difícil saber quina fou la primera, però demostren la popularitat que tenia aquesta obra a Itàlia durant el Quattrocento. Una d'aquestes versions (n'hi diem versió A) segueix l'ordre, el text i l'estructura del *Liber de vita et moribus*

[2] Per a la contextualització de la traducció i la difusió de Diògenes Laerci a la Corona d'Aragó, vegeu M. Ferrer, *Diògenes Laerci a la Corona d'Aragó*, in *Clàssics i moderns en la cultura literària catalana del Renaixement*, cur. A. Coroleu, Lleida 2015, pp. 51-61.

[3] Vegeu C. F. Bühler, *Greek Philosophers in the Literature of the Later Middle Ages*, «Speculum», 12 (1937), pp. 440-455; i M. Grignaschi. *Lo Pseudo Walter Burley e il «Liber de vita et moribus philosophorum»*, «Medioevo», 16 (1990), pp. 131-190.

[4] M. Ferrer, *Diogenes Laertius's* Lives *in the fifteenth-century Italian and Catalan versions of Pseudo-Burley's «Vita et moribus»*, «Studi medievali», 52/2 (2011), pp. 681-695.

philosophorum, però no el tradueix sencer: elimina passatges, en resumeix d'altres, i, a més a més, afegeix al text fragments més o menys llargs procedents d'altres obres. La versió A es conserva en edicions impreses i en un sol manuscrit tardà que porta un estadi anterior del text. La primera edició és de 1480 (Venècia, Bernardinus Celerius) i se'n coneixen deu més només entre 1480 i 1499.

La versió A impresa porta la rúbrica següent: «Incomincia el libro della vita de philosophi et delle loro elegantissime sententie extracto da D. Lahertio et da altri antiquissimi auctori». Es presenta, doncs, com una obra elaborada a partir de les *Vides dels filòsofs* de Diògenes Laerci i d'altres fonts secundàries. De fet, l'autor selecciona alguns passatges de la traducció llatina de l'obra de Laerci que havia fet l'humanista Ambrogio Traversari el 1433 i els incorpora al text italià per completar-lo. Normalment són préstecs curts, traduïts literalment, però en alguns capítols poden ocupar un espai prou considerable. Aquests fragments afegits extrets de la traducció llatina de Traversari de l'obra de Laerci només es troben en les edicions impreses de la versió A, però no en la versió manuscrita. Segurament, en el moment de preparar l'obra per a la impremta el 1480, es va decidir completar la compilació medieval incorporant-hi material procedent directament de la font clàssica. Aquesta versió A impresa, amb el material procedent directament de l'obra de Laerci, és la que va traduir Bonanat Surer al català el 1499.

Aquí presentem l'edició d'una selecció de tretze capítols de la traducció catalana. Per a una comparació acarada entre el text llatí original del *Liber de vita et moribus philosophorum*, la versió italiana impresa, la traducció llatina de Traversari de les *Vides dels filòsofs* de Laerci, i la traducció catalana, vegeu l'edició del capítol 22 sobre el filòsof Arquites de Tarant a M. Ferrer, *Diogenes Laertius's Lives* cit., pp. 688-9 i 692.

L'hàbit del traductor

La traducció de Bonanat és fidel al text original italià. Tradueix gairebé mot per mot, però domina prou la llengua perquè el re-

sultat sigui un text natural en català. S'hi troben alguns calcs de mots o expressions italianes. Per exemple, gairebé cada vegada que apareixen els mots *alhora* o *conciosia* en el text italià, es tradueixen per *al·lora* i *consiosia*. En altres ocasions, els calcs són esporàdics: *súbito* tradueix *subito* (capítol 5), *lito* tradueix *lito* (capítol 13), o *casa* i *caseta* tradueixen *cassa* i *casetta* respectivament (capítol 49). Aquesta mena de calcs en traduccions entre llengües romàniques no devien semblar estranys als lectors de l'època, no només perquè la diferència entre les llengües no era tan gran com ara, sinó perquè no hi devia haver una consciència marcada de fronteres lingüístiques, i devien ser encara menys estranys per algú que, com Bonanat, vivia a Nàpols i convivia amb la llengua d'origen.

La majoria d'errors que es llegeixen al text català es poden documentar en el *Libro de la vita de philosophi*. Aquests errors indiquen que Bonanat tenia segurament l'edició impresa a Milà el 1495 per Philippus De Mantegatii (o alguna de posterior que reproduís el mateix text)[5]. Aquesta edició de 1495 incorpora errors que no hi ha en les primeres edicions, i també conté variants (per exemple, sinònims que substitueixen el mot original, normalment un substantiu) que poden explicar errors o opcions del traductor català. De fet, Bonanat s'equivoca poques vegades, i en bona part dels casos l'error prové d'una variant documentada en l'edició de 1495. Per exemple, al capítol 22, dedicat al filòsof Arquites de Tarant, s'observa una confusió entre els verbs *imperare* i *imparare*: on l'original italià diu «conciosia che per statuto fusse prohibito *imperare* piu che uno anno», el traductor català escriu «consiosia que per statut no·s degués *studiar* sinó un any», que no fa sentit; l'error, però, no va ser del traductor: l'edició de

[5] Aquestes edicions podrien ser només: (1) Bolonya, Jacobum De Ragazonibus, també de 1495, (2) Milà, Philippus de Mantegatii, 1497 (el mateix impressor que l'edició de Milà de 1495), i (3) Venècia, Johannes Baptista Sessa, 1499. No tenia amb tota seguretat la primera edició de 1480, l'única que a la rúbrica diu que el text és extret «da D. Lahertio et da altri antiquissimi *auctori*»; la resta d'edicions, totes posteriors, porten la lliçó «doctori», en comptes d'«auctori», igual que la traducció catalana: «Centències preclares de philòsofs antiquíssims segons Laertio e altres *dochtors*» (f. 3r).

1495 ja conté «imparare» en lloc de «imperare»[6]. O, per posar un altre exemple, en el capítol 102, dedicat a Virgili, es documenten les mateixes omissions en el text català i en l'edició de 1495 (vegeu l'edició del capítol, notes 6 i 7). En aquest mateix capítol, el traductor tradueix el mot «mignata» ('sangonera'), que apareix en l'edició de 1495, amb el calc «mignara», inexistent en català, que no hauria escrit si hagués vist la variant «sanguissuga» que porten edicions anteriors del text italià (vegeu l'edició del capítol, nota 2). En casos com el següent, en canvi, és fàcil suposar que el traductor es podria haver confós: «li quali *venendo* alla presentia di Ptolomeo» és traduït per «los quals, *veent* la presència de Tolomeu» (capítol 74, dedicat a Ptolomeu); aquí, el traductor podria haver confós «venendo» per **vedendo*, lliçó que no s'ha documentat en les edicions italianes.

Hi ha casos en què la proximitat entre les dues llengües fa difícil determinar l'origen de l'error. Per exemple, la frase «no hagué ànimo *de defendre'l*» (capítol 47, dedicat a Empèdocles) tradueix «de offenderlo» (que es documenta també amb la variant gràfica «dofenderlo»). Tant podria ser que el traductor hagués confós *de ofenderlo* per **di defenderlo* (que, pel context, també hi fa sentit; vegeu l'edició, nota 2), com que un copista català hagués confós **de ofendre'l* (o **d'ofendre'l*) per *de defendre'l*; és més difícil suposar que l'error s'hagués produït en la transmissió italiana impresa (no l'hi he documentat).

Identificar l'edició que hauria fet servir el traductor català és important perquè demostra que va obtenir ràpid l'original italià: la traducció està datada l'1 de gener de 1499, per tant el traductor va traduir una edició prou recent, que només feia tres – o com a molt quatre – anys que s'havia publicat.

[6] L'edició impresa a Bolonya el 1494 per Ercole Nani (la immediatament anterior a la de Milà de 1495, i amb només els primers 47 capítols) porta el verb abreujat així: «imp[er]are». Probablement això explica l'origen de la confusió: una mala lectura de l'abreviatura, que porta a confondre *imperare* per *imparare*.

Criteris d'edició i abreviatures

L'edició separa paraules, puntua, accentua, i regularitza u/v, i/j i l'ús de majúscules segons l'ús modern. La numeració de folis segueix la foliació moderna del manuscrit. Les notes a peu de pàgina aclareixen la identificació de personatges els noms dels quals s'han transmès molt corromputs, aclareixen qüestions de lèxic, o bé consignen la lliçó corresponent de l'original italià quan és necessari per entendre el text català. El text italià hi és transcrit, sense editar, perquè en molts casos editar el text dificultaria veure en què s'hauria pogut equivocar el traductor (només s'ha regularitzat l'ús de majúscules dels noms propis i s'han separat les paraules segons l'ús modern – però no les aglutinacions – per facilitar la lectura). He utilitzat com a referència l'edició impresa a Milà el 1495 perquè, com hem vist, és la més propera a la traducció catalana (s'hi fa referència com a «ed. it. 1495»). Si convé per entendre el text, s'ha comparat la lliçó d'aquesta edició de 1495 amb la de l'edició impresa a Venècia el 1489, que porta la lliçó bona i/o original. El manuscrit del text català s'identifica amb la sigla F. El text llatí del *Liber de vita et moribus philosophorum* se cita segons l'edició de Hermann Knust publicada el 1964[7].

Altres abreviatures utilitzades: *DCVB* (*Diccionari català-valencià-balear*, versió digital 2002: https://dcvb.iec.cat/) i *TLIO* (*Tesoro della lingua Italiana delle Origine*, versió digital 2025: http://tlio.ovi.cnr.it/TLIO/).

[7] H. Knust, Hermann, *Gualteri Burlaei Liber de vita et moribus philosophorum. Mit einer altspanischen Übersetzung der Eskurialbibliothek*, Frankfurt am Main 1964.

Capítol 1

[1] TALES[8], philòsof de Grècia, de set sapients primer. Fo de Àcia, habitava en l'estudi de Atenes. Fo lo primer que trobà la tremontana e strologia per navegar; e lo primer qui trobà l'eclipci del sol[9]; e lo primer qui dix la ànima ésser inmortal; e qui trobà la granesa del sol e de la luna. No hagué muller; demanat per què no·n prenia, respòs: «Per no haver fills». E dix la aygua ésser principi de totes les coses del món, e lo món haver ànima e ésser ple de dimonis. Fo lo primer que trobà los anys e·ls repartí en 375 jorns e certes hores[10].

[2] Aquest, comprant de serts pescadors lo que pendrien, e havent presa una taula d'or, fou qüestió entre ells de qui seria. E havent respost que fos del pus savi de Grècia, ffou determenat ésser dada a Tales, com fos lo primer savi de Grècia e docte. La qual cosa anà per tots los doctes hòmens de Grècia e a l'húltimo fo donada a Solon[11]. E fou consegrada a Apol·lo.

[3] Era encara aquest Tales philòsof pobre. E essent vituperat per la sua pobresa de serts amichs seus, mostrà a ells e a altres poder ésser rich si ell volgués. E essent stat en aquell any en Atenes grandíssima abundància de olis, e en l'any vinent ne devien ésser pochs segons per strologia ell prevedia[12], per poca quantitat de moneda comprà tots los olis que en aquell any devien ésser en la ciutat de Meleso. E aquest, com dit hés que per strologia prevedia que en l'any sdevenidor devia ésser major abundància que en l'any passat, bé que contínuament se'n veu lo contrari, e axí com ell indicà axí fou, que per poca quantitat de

[8] Tales de Milet (s. VII-VI aC).

[9] «e fu il primo che trovassi la causa del ecclipse del sole» (ed. it. 1495).

[10] «e certe hore» (ed. it. 1495). L'omissió del determinant segurament es deu a un error de copista durant la transmissió catalana.

[11] «La qualcosa andando poi per mano di tutti e sapienti di Grecia, finalmente venne a Solone philosopho» (ed. it. 1495).

[12] Llegiu *preveia*. La forma «prevedeia» segurament es deu a la influència del terme italià «prevedeva».

moneda hagué grandíssima quantitat de olis[13], e de aquells tragué gran suma de moneda. E aquest, per confondre aquells que feyen poca stima d'ell, no curà ne stimà haver diners.

[4] Diu-se encara que una nit, essent portat fora casa per una vella per considerar lo cel, caygué en una fossa. E quasi la vella volent-lo rependre, dix: «O, Tales! No·t vergonyes voler considerar lo cel com en terra no puxes dicernir lo que tens devant los ulls e peus?» Tales li respòs: «Yo he regreciar a Déu que no m'à fet dona e m'à fet home, e m'à fet grech e no bàrbero, e que m'à fet home e no bèstia».

[5] E aquest philòsof, segons que narra Laertio en la *Vida dels philòsofs*, solia dir que la pus antiga cosa era Déu perquè may hagué principi ne haurà fi. E la pus bella cosa era lo món, per ço com hera obra feta per Déu; e la pus gran, lo loch, perquè cascuna cose y cap; la pus valerosa, l'enteniment[14], perquè discorre per totes les coses. E la pus fort és la nessecitat que és sobre totes coses. E la pus sàvia e pus prudent és lo temps, per ço que quascuna cosa renova e dispensa.

[6] Dix encara nenguna diferència ésser de la mort a la vida. E demanat a Tales si l'ome pogués fer mal sens que Déu ho sabés, respongué que no, ne sols pensar que Déu no u sabés[15]. Demanat si may havia comès adulteri, dix que no, que l'adulteri no és menor mal que ésser perjur. Demanat quina cosa és aquella que

[13] El text català costa d'entendre. Cf. «Impero sendo stato in quel anno in Athene grande abondantia de ulive, e cosi verisimilmente nel anno sequente dovea essere poche ulive, per pocha quantita di dinari compero tutti gli olii che dovevano essere quel anno nella cipta di Meleto, cioe che nel sequente anno poteano essere. Et questo perche lui per astrologia prevedeva che in quello anno sequente doveva essere magior quantita dolio che nel anno passato benche communamente si veda el contrario. E come lui aviso cosi riusci, perche per pochi danarii hebe gran copia dulive» (ed. it. 1495).

[14] «La piu veloce lintellecto» (ed. it. 1495). La confusió de «veloce» per «valerosa» es podria explicar per un error del traductor o bé per l'error d'un copista català, que hagués llegit la variant *velosa* i hagués cregut que hi faltava l'abreviatura.

[15] «Rispose che non solamente fare ma pensare non si potrebbe che Dio non lo sapesse» (ed. it. 1495).

és pus difícil a conèxer, respòs: si mateix. Demanat qual cosa és pus dolsa de equistar: aquella que hom desija. Demanat quina cosa és Déu: és aquella que no ha principi ne ffi. Demanat en quina manera se deu sostenir la adversitat, dix: si hom veya a sos enamichs[16] pijor de si. Demanat com se pogués justament viure, dix: si hom fes lo que hom mana a altri. Demanat qui és aquell que és benaventurat en aquest món, dix: aquell qui és sa del cos e copiós de ànimo e naturalment apte a reparar-se. Encenyà dever-te recordar dels amichs abcents e presents e no deu hom mostrar-se bell e ornat de cara, mes l'ànimo ornat de studis e preclares arts, e de no fer-se rich per mal modo, e de rebre tal do dels fills quals tu hauràs oferts a ells.

[7] Visqué Tales 83 anys en temps del rey Axagar de Judea[17]. (ff. 3r-4r)

[1] certes] *om. F*
[5] valerosa] Lerosa *amb* Va *afegit al marge F*
[6] de la mort] dl̲a̲ *(amb abreviatura mal col·locada)* de la mort *F* veya a] a *a la interlínia F* enamichs] a *(canvi de línia)* michs *F* no deu] no~~s~~ deu *F*

Capítol 11

[1] MISON[18], philòsof de Creta, e segons alguns fo nomenat hu dels set sapients de Grècia.

[2] Aquest, per poder attendre e donar millor obra a la philosofia, habità en lo desert en Lacedomònia[19]. E una volta, passant hu per aquell desert, e a cas[20] trobant-lo, viu aquest philòsof riure. Demanà aquest al philòsof per què reia. Respòs Mison: «Yo rich

16 «i suoi nemici» (ed. it. 1495). És fàcil que l'error de F («amichs» per «enemichs») hagi estat comès per un copista.

17 Acaz de Judea (s. VIII aC). El text italià ja porta el nom corromput: «Agassari re di Giudea» (ed. it. 1495). Cf. «Achaz regis Judee» (Knust, *Gualteri Burlaei Liber de vita* cit., p. 12).

18 Misó de Quenes (s. VIII-VII aC).

19 Lacedemònia (o Lacònia), al sud del Peloponès.

20 Calc de l'expressió italiana *a caso* ('per casualitat').

per gran alegria que só en aquest desert sol, perquè, essent yo entre·lls hòmens, quascuna causa o ocasió de riure e de alegrar-me me seria tolta»[21].

[3] Dix que les coses no·s deuen cercar de les paraules, mes les paraules de les coses. Visqué LXXVII anys. (f. 12r-v)

[2] causa o ocasió] causa dona ocasio *F*

Capítol 12

[1] EPIMÈNIDES, philòsof de Creti[22]. Essent petit infant, fou demanat del pare o vero[23] tramès a guardar les ovelles. E essent en una gruta o caverna se adormí XV anys[24]. E despertant-se aprés cercava les ovelles, pensant haver poch dormit, e no trobant-les se n'anà e veu totes coses ésser mudades e ésser en poder d'altri. E anant-se'n envers lo castell, se n'anà a la casa sua e no trobà una persona que·l conegués, sinó son germà, que ya era tornat vell. E finalment, regonoxent-se ensems, sabé ell tota la veritat.

[2] Ffo Epimànide home accepte als déus. E essent pestilència en Etenes, li fo respost que deguessen fer grans sacrifficis

[21] Esmeno l'error del text català, que deixa la frase sintàcticament incorrecta. Cf. «se io fussi tra gli huomini ogni cagione da ridere e di godere me sarebbe tolta» (ed. it. 1495). Podem suposar, doncs, que el traductor (que acostuma a traduir bé) no hauria deixat una frase sintàcticament incorrecta i que l'error és de còpia.

[22] Creta (cf. «Crethi», ed. it. 1495). Es tracta d'Epimènides de Creta (s. VII aC).

[23] La lliçó «o vero» equivaldria a *o ver*, 'o bé' (*DCVB*, s. v. ver 4). En aquest cas, en el text italià no hi ha el sintagma corresponent a «o vero tramès», i és, per tant, un afegit del traductor: «fu mandanto [*sic*] dal padre a guardare le pecore» (ed. it. 1495). Aquest exemple demostra l'assimilació de la llengua per part del traductor. Vegeu com utilitza la mateixa expressió quan ha de traduir «o vero» al capítol 49, línia 12 (nota 6).

[24] En el text original llatí, han passat 75 anys; en les edicions italianes de 1489 i 1495, n'han passat igualment 15.

als déus per fer cessar aquella pestilència. Alora[25], veent los atenensos la fama de Epimènides, trameteren una singular nau en la ylla de Creti per ell, com a home que era en gràcia dels déus e molt apte a sacrifficis. El qual, venint e sacrificant, purgà aquella ciutat de la pestilència en aquest modo, ço és, que prenent dos anyells o ovelles, la hu blanch e l'altre negre, en un loch ample fora de Atenes, e aquí·ls lexà anar per allí on volguessen anar. E manà que tenguessen sment on aquestes ovelles o anyells yrien e·s fermarien, e aquí·s deguessen matar per sacrificar. E axí passà la pestilència. On, per memòria de aquest acte, fo fet un altar a déu sensa nom, forsa[26] volent entendre aquell déu ésser aquell philòsof.

[3] Diuen alguns aquest philòsof pendre lo sivo o refrecció[27] de les nimfes. Los cretenses lo sacrificaven com a déu. Ffo paratíssim de les coses sdevenidores, on preveé moltes coses. Refereix Teopompo en *Les coses admirables* de Epimènide que, edificant un temple a onor de les nimfes, fo oÿda una veu del cel: «No a les nimfes, mes a Jove». Gran quantitat de diners que li foren donats donà als etenesos, ço és, al comú de la república. E aprés feu publicar la pau entre los etenesos e los de Creta, e aprés tornà en Creta. El rey de Creta, oferint a aquest philòsof gran quantitat de moneda per fer una traÿció, aquest feu cridar los embaxadors del rey de Pèrcia en aquella ora que ell dinava, e sobre la taula no y havia sinó olives. E ell dix: «O embaxadors! Mirau si asò us par dinar de traÿdors».

[4] Visqué Epimènide CLXXXXIII anys, segons los de Creta. Segons Senofanes[28], visqué CLIIII anys. Aquest scrigué la edifficació de Argos e la navigació de Jason en lo Colco. Fo lo

[25] Calc del mot italià *allora*.

[26] Calc del mot italià *forse*.

[27] El mot «sivo» és un calc de l'italià *cibo*. En català s'hi ha afegit «o refrecció», que no s'entén en aquest context (cf. «Dicono alcuni costui essere usato pigliare cibo dalle nimphe», ed. it. 1495; «Dicono alchuni costui esser usato prender cibo da le nymphe», ed. it. 1489).

[28] Xenòfanes (s. VI aC).

primer que fabricà temples per los déus[29]. Scrigué del gènesi e del naximent del vi 5M versos; e en philosofia, nou mília e sinch-cents. Scrigué encara de la leyaltat de Creta. Feu fer un magnífich temple en Atenes en nom dels déus. Visqué en Atenes al temps de Salamó. (f. 12v-13v)

[3] Epimènide] ~~Teopompo~~ Epimenide *F* El rey] al rey *F* que ell dinava, e sobre] que ell dinaua e sobre [*canvi de foli*] que ell dinaua e sobre *F*
[4] temples] temple *F* leyaltat de Creta] leyaltat de ~~Grecia~~ Creta *F*

Capítol 19

[1] CRATHES[30], philòsof de Tebe, dexeble de Diògene e de Stilfone, e maestre de Zanone[31]. Aquest, segons diu sanct Gerònim en la terça epístola, gità en mar una gran càrrega d'or dient: «Partiu-vos, pèssimes riqueses, de mi, que yo us vull pus prest afogar que vosaltres afogueu a mi»[32].

[2] Aquest, encara segons que refereix Sèneca en lo primer libre de les *Epístoles*, veent anar un minyó per un loch solitari, li demanà què era lo que ell feya. Respòs lo minyó: «Parle ab mi mateix». Al qual Crates philòsof dix: «Yo tem que tu no raones ab altri e de roÿn matèria».

[3] Aquest dix que la fam doma l'amor e, si no la fam, lo temps. (f. 19r)

[1] dexeble] dexelble *F*

[29] Cf. «Fu il primo che fabricasse i templi degli dii» (ed. it. 1495), però «fu il primo che fabricasse e tempii de gli dii» (ed. it. 1489).

[30] Crates de Tebes (s. IV-III aC).

[31] Estilpó (s. IV-III aC) i Zenó de Cítion (s. IV-III aC). Les seves vides s'expliquen als capítols 20 i 77 respectivament. Vegeu el capítol 49 d'aquesta edició per a la vida de Diògenes.

[32] Sant Jeroni, epístola 58. Alguns manuscrits llatins del *Liber de vita et moribus philosophorum* ja porten l'error «tercia» (Knust, *Gualteri Burlaei Liber de vita* cit., p. 84).

Capítol 32

[1] ANTÍSTENE[33], philòsof fo de Atenes, dexeble de Gòrgia[34] e aprés de Sòcrate, e mestre de Diògene. Visqué en Atenes.

[2] Aquest amostrava retòrica[35] abans que veés Sòcrate. Mes aprés que viu la eloqüència de Sòcrate, licencià sos dexebles dient: «Anau trobar maestre, que yo he trobat lo meu»[36]. Essent-li dit: «Lo tal diu mal de tu», dix no dir-ho de Antístene mes d'ell mateix, perquè ell és tal com diu[37]. E essent-li dit que molts deyen mal d'ell en absència, dix: «Usança és dels valerosos comportar lo mal e ésser-lo fet e dit, mes dels mals hòmens és usança fer mal».

[3] Visqué gran temps en Atenes. E la sua centència fo que el summo[38] bé era la virtut. Demanant-li un jove dexeble seu què li era necessari, dix que havia mester de nou libre, de nou stil e de nova taula, volent entendre de l'ànimo. Demanat de conçell de hu que·s volia casar, dix: «Si ella serà bella, li serà forsa ésser corrupta. Si serà leja, te serà contínua pena»[39]. Demanat quina cosa aprés dels mortals fos pus benaventurada e gloriosa, respòs: morir benaventuradament.

[4] Solia dir que, axí com lo rovell consuma lo ferro, axí la anveja corromp los envajosos. Aquells que volen ésser inmortals covén que sien piadosos e visquen justament. La ciutat se roÿna

[33] Antístenes d'Atenes (s. V-IV aC).

[34] Gòrgies de Leontins (s. V-IV aC). La seva vida s'explica al capítol 25; la de Sòcrates, al 29.

[35] «rethorica» (ed. it. 1495). L'error és fàcilment atribuïble a un copista.

[36] La mateixa anècdota s'explica a la vida de Diògenes (veg. capítol 49, línies 3-6).

[37] Cf. «e non dice di me, anci a colui che conosce esser tale come e lui» (ed. it. 1495).

[38] Calc de l'italià *sommo*.

[39] El canvi de pronom de 3a a 2a persona es deu a un error de l'edició italiana: «se la sara bella gli sara forza desser corropta. se sara brutta ti sara continua pena vedertela inanci a gli ochi» (ed. it. 1495); cf. «[...] li sara forza [...] ti sara continua pena [...]» (ed. it. 1489). La grafia *li* (potser per confusió amb *ti*) d'algunes edicions més antigues pot explicar la lliçó *gli*, que hauria induït a l'error en el text català.

com no·s fa diferència de bons a roÿns. Deya que los hòmens en aquesta vida deuen preparar-se a aquell viatge, ço és, a aquelles riqueses les quals posen ensems ab lo neofraig[40], ço és, la virtut, perquè la fortuna may perdonà[41].

[5] Demanat de hu en quin modo poria ésser bo, dix: «Si tu fugiràs als vicis de aquells que saps que·ls posseexen»[42]. Per aquistar en aquesta vida la vida beata, sola la virtut és necessària. Solia dir que aquelles coses eren sues que a tots eren comunes. La muller se deu pendre sols per fer infants e pus prest pendre-la bella que leja, e aquella se deu amar aprés de Déu mes que nenguna altre cosa. Millor és ab pochs bons contra tots los roÿns combatre, que amb molts roÿns contra pochs bons combatre. Més se deu stimar lo home just que·l parent. (f. 32v-33r)

[2] retòrica] teorica *F* ésser-lo] esserlo~~s~~ *F*
[5] beata] beat^a^ *F* coses] coses ~~es~~ F

Capítol 37

[1] SÒPHOCLE, poeta de Atenes. Com dix Tul·li en lo libre *De Senectute*, mentre que visqué may feu sinó tragèdies. E essent vell, li fou demanat si ell encara usava la luxúria. Dix: «Parla d'altre, perquè volenter só partit de la lutxúria com aquell que volenter fuig de vil senyoria.»

[2] Aquest morí de alegria fent tragèdies. Aprovà ab un altre poeta essent judicat les sues millors e ell ésser vencedor. E en aquell jorn qu·es devia soterrar, Alexandre, aquell que tenia

[40] Llegiu *naufraig*, 'naufragi'.

[41] Cf. «[...] cioe le virtude che per fortuna alcuna mai si perdono» (ed. it. 1495). La lliçó del text català sembla una mala lectura de l'original italià.

[42] Cf. «se tu imparerai a fugire i vitii che hai da coloro che sanno» (ed. it. 1495).

assetjat Atenes, en aquell dia devia dar la batalla[43], e per no empatxar les opsèquies o onres del mort, no la volgué donar.

[3] Visqué al temps de Ciro, rey de Pèrsia. (f. 35v)

[1] mentre que] que mentre que *F* d'altre] dalre *F*

Capítol 47

[1] EMPÈDOCLE[44] fo philòsof agregentino de Cicília. E segons Aristòtil, fou inventor de l'art oratòria. Aquest era axí gran músich, segons que diu Boeci, que una volta un jove, ell qual son pare era stat acusat per lo sobredit, volent-lo asaltar e fer-li mal, Empèdocle començà axí dolsament cantar que·l jove stigué ferm e no hagué ànimo de defendre'l[45].

[2] Demanat per què vivia, respòs: «Per guardar lo cel». Aquest, vent[46] les ànimes ésser inmortals e·sperant de llà ésser millor vida, ell mateix se matà e·s cremà en Atenes.

[3] Ffo al temps de Ciro, rey de Pèrcia. (f. 39r)

[1] agregentino] agentino *amb abreviatura de re/er entre la* g *i la* e *F*

[43] «quello giorno che si doveva sepellire Alexandro il quale teneva assediata Athene doveva dar la battaglia» (ed. it. 1495). La substitució de «il quale» per «aquell» ha afavorit la duplicació del complement de temps («en aquell jorn», «en aquell dia»).

[44] Empèdocles (s. V aC).

[45] Cf. «de offenderlo» (ed. it. 1495), «dofenderlo» (ed. it. 1489). El canvi de verb en el text català (de l'original *offendere* a *defendre*) canvia l'antecedent del pronom: en italià, el fill no va gosar ofendre Empèdocles; en català, en canvi, el fill no va gosar defensar el pare. Pot ser un error de traducció o de còpia.

[46] Llegiu *veent*.

Capítol 49

[1] DIÒGENE, philòsof, dexeble de Antístene. Fou nomenat philòsof canino perquè ordenava com los cans, reprenent qualsevol que fes coses il·lícites.

[2] Una volta, el seu mestre gità tots los dexebles seus[47]. Mes Diògene no·s volgué partir, de què el seu mestre prengué un bastó per voler-li dar. Alora[48] Diògene se gità en terra dient: «No és», dix, «dur lo bastó que·m fassa partir de tu». E axí aquest romàs.

[3] D'ivern portava una vestidura simple e ab aquella s'anbolicava quant volia dormir. E en cascun loch era lo seu menjar, dormir, estar e parlar, e la sua botiga era la tasca[49]. Portava sempre un bastó per ço que era vell. Anava demanant per amor de Déu; habitava molt sote·ls porxes. E quant veya una cosa mal feta, no perdonava a nengú que no la reprengués. Havia una caseta[50] feta de taules d'evet[51], e segons que·s voltava lo sol, él voltava la casa. Havia un barrilot lo qual voltava envers lo migjorn d'ivern, e d'estiu envers la tramontana. Havent scrit Diògene a un seu amich que·l proveýs d'una cel·la o vero stància[52], e disponent-se a trobar-la, vengué entretant a Diògene un fust canat a modo d'una bota, per on scrigué a son amich que no·s fatigàs, que ell havia trobada la casa que cercava. Aministrava sos dexebles a roïns menjars e que·s contentassen de aygua; e feye·ls tosar fins a les orelles e feya·ls anar derrera ell sensa cota e sensa calses.

[47] La mateixa anècdota s'explica a la vida d'Antístenes (veg. capítol 32 d'aquesta edició, línies 3-4).

[48] Calc de l'italià *allora*.

[49] Cf. «ogni luogo era il suo mangiare e parlare e la sua caneua era la tascha» (ed. it. 1495). La preposició afegida en català («*en* cascun loch») pot ser fàcilment un error de traducció o de còpia en la transmissió catalana. El traductor ha calcat la forma italiana *tasca*, 'butxaca'.

[50] Calc del mot italià *caseta* ('caixeta'). El mateix amb el mot «casa» (línia 10).

[51] Llegiu *d'avet*.

[52] «duna cella o ver casetta» (ed. it. 1495). La lliçó «o vero» equivaldria a *o ver*, 'o bé' (*DCVB*, s. v. ver 4).

[4] Aquest veu un jorn que un minyó bevia en una flumayre prenent l'aygua amb les mans. Diògene, vent[53] açò, rompé l'anap de lenya en què bevia, dient: «Yo no sabia que la natura hagués fets anaps». Fou aquest de tanta constància que per nenguna adversitat may fo conegut que cambiàs de color. Ne Alexandre, que vencé lo món, may pogué vèncer la sua constància. E segons que narra Valerio, anant Alexandre a Diògene, que seya al sol, metent-se Alexandre devant ell, ocupant-li lo sol, alora dix a Alexandre: «So que tu·m pots donar yo no vull. Yo·t pregue que no·m leves lo que tu no·m pots donar», ço és, lo sol. E per ço diu Cèneca en lo libre *De beneficis rebuts* que fou pus gran fet que Diògene no volgué pendre ço que Alexandre li podia dar, mes volgué que no li tolgués ço que no li podia dar, que era lo sol.

[5] Solia encara Diògene molt loar la memòria del seu mestre, per ço com de rich lo feu pobre, e de casa gran lo feu habitar en una bota. Una altre volta, stant Diògene al sol e un sech venint-li demunt ab lo bastó no veent-lo, alora Diògene dix: «Leva lo teu ull», ço és, lo bastó que li cervia per ull a·quell mateix sego[54]. Una volta, Diògene, habitant en Saragossa e stant a levar les cols, passant Aristopo philòsof, lo qual stava ab Dionisi tiran de Saragossa, el qual li dix: «Si tu volguesses carejar e ensenyar a Dionisi, no saries pobre»[55]. Respòs Diògene: «Si tu volguesses ésser pobre, no·t calria anar derrera Dionisi».

[6] Essent encara Diògene pres de enemichs e venint per sclau, aquell que·l comprà li demanà quin art sabia. Respòs: «Yo

[53] Llegiu *veent*.

[54] Segurament el copista o ja el traductor ha malentès el fragment i ha afegit «mateix». La puntuació i l'ús de les majúscules d'algunes edicions italianes no ajuda a la claredat: «il bastone che serviva per ochio aquello cieco una volta [...]» (ed. it. 1495); en canvi, l'edició de 1489, sí: «el bastone che serviva per ochio a quel cieco. Una volta [...]».

[55] Cf. «Se tu volessi *acarezare et lusengare* Dionisio tu non saresti provero» (ed. it. 1495), però «applaudere et lusingare» (ed. it. 1489). El verb «carejar» pot ser una traducció literal de la lliçó italiana «acarezzare» (ie. *accarezzare*), documentada en algunes edicions. En canvi, és estranya la traducció del verb «lusingare» ('buscar el favor d'algú', *TLIO*, s. v. lusingare) per «ensenyar»; és possible que el traductor confongués les grafies i entengués *insengnare*.

sé comandar». E maravellant-se son amo de tan gran reposta, e encontinent lo feu franch e li donà sos fills que·ls ensenyàs e·ls comandàs. Diu Cèneca que a Diògene fogí un sclau e, meravellant-se cascú per què no·l cercava, dix: «Yo no·l cerque per ço que sé que ell sens mi porà mal capitar[56], e yo sens ell poré ben viure». Diu Tul·li que Diògene deya que ell era pus rich que·l rey de Pèrcia per ço que a ell no mancava cosa alguna e al rey mancaven mil coses e mil coses no li bastaven.

[7] Ffo Diògene home sapientíssim. On una vegada, essent-li scopit en la cara, e pacientment dix: «Yo ara puch dir que tu has boqua e, si algú volia dir lo contrari, yo·n puch fer bon testimoni». Anant una volta a un convit mig tosat[57], li fo donat de un jove moltes bastonades, de manera que li fou rompuda la cara. Ell no feu altra venjança sinó que s'escrigué al front lo nom de aquell que l'havia batut. E encara essent Diògene vituperat e no responent, fou demanat per què no responia; dix: «Yo no he contrastar a cosa que aquell que n'à victòria n'és reputat pus vil». Fou encara I altra volta injuriat, e meravellant-se per què no responia, dix: «Yo no poria responent-li fer-li tanta vergonya quant se'n fa ell mateix havent-me injuriat. E essent en mi lo que ell diu, no me'n dech aÿrar. E si ell ha dit mentida, yo no he causa de irar-me, perquè ell no sap què·s diga. E és cosa covinent la siència ésser vituperada de qui no ha sapiència». Demanat a Diògene quin remedi ha a no yrar-se: recordar-se que sempre l'ome no ha ésser servit abans que que ell cervesca altri.

[8] Diu encara que Diògene demanava lo pa als hòmens pobres, los quals no le y podien dar. Demanat per què, respòs que per açò volia ésser pacient, que quant fos foragitat no li fos nou.

[9] Stant un dia Diògene en un carrer per hon Alexandre passava, maravellant-se Alexandre per què no·l saludava ne·l guardava mostrant que d'ell no havia mester, respòs: «Yo no he mester del sclau de mos sclaus». Dix Alexandre: «Com só yo sclau de tos sclaus?» «Certament, sí», dix Diògene, «per ço com tu est

[56] 'Arribar a bon terme' (*DCVB*, s. v. capitar). Cf. «egli senza me potra mal vivere» (ed. it. 1489); «senza me porta e mal vivere» (ed. it. 1495).

[57] Calc del mot italià *tosato* ('amb els cabells molt curts', *TLIO*, s. v. tosato).

sclau de vins dels quals yo so senyor». E així mostrà a Alexandre que ell era sclau de sos sclaus. Trobant-se Diògene a oyr certs versos en laor de Alexandre, no podent-los oyr perquè·l loaven fora mesura, se tragué un pa del sin[58] e comensà a menjar. E demanat per què feya açò, respòs: «Pus humil és fer açò que oyr falsies».

[10] Anant un jorn Diògene a veure una casa bellíssima la qual havia feta un home molt leig, venint voluntat a Diògene de scupir, scopí en la cara del senyor de la casa. E demanat per què feya açò, respòs: «Yo no trobe en aquesta casa cosa pus bruta que la cara sua». Veent encara un home de leja cara, mes era ornatíssim de virtuts, dix: «La bellesa de l'ànima de aquest fa parer bella la sua cara». Veent encara Diògene un home ignorant seure sobre una pedra, dix: «Yo veig una pedre ceure sobre una altre pedra».

[11] Era encara Diògene consuet a menysprear los hòmens que no havien ciència. E un jorn muntà en un loch alt de la ciutat; començà cridar: «O hòmens! Acostau-vos ací!» E essent molts entorn d'ell e dix: «Yo no crit a vosaltres sinó als hòmens. Vosaltres sou bèsties e no hòmens, per ço com no viviu com hòmens ab rahó ne donau loch a la sciència».

[12] Essent Diògene malalt, los amichs seus lo confortaven que no hagués por, per ço que·l mal que li era vengut venia de Déu. Dix alora Diògene: «Per ço tem yo més». Encara Diògene, dormint, li entraren ladres en casa e li levaren certs diners. E centint-los, dix: «Preneu-los segurament, que pus segurament dormiré e sensa pensament».

[13] Oynt Diògene hu lo qual li era morta una sua filla, li dix: «Vuy has equistat un bon gendre». Essent demanat a Diògene per què portava tan gran barba: «Per ço que tocant-la me recorda ésser home». Demanat de quina cosa l'ome se deu més guardar, respòs: «De la enveja de l'amich». Demanat quant se deu menjar, respòs: «Com hom té fam e no altrament». Encare dient hu a Diògene que havia presa muller, li dix: «Tu has guanyat un poch

[58] Llegiu *si*. Cf. «Si cavo uno pane *di sene*» (ed. it. 1495), però «di seno» (ed. it. 1489).

plaer ab gran amargor». Veent Diògene un vell que·s cobria los cabells blanchs, li dix: «Ya per cobrir-los no amagaràs la tua vellesa». Demanat en quin modo se pot fer irar l'amich, respòs: «A ésser molt bo».

[14] Solia dir que aquell que és enemich de si és enemich de tots. Dix encara: si vols ésser bo, aparta de tu lo que vituperes en altri. Millor és anar visitar lo metge que ésser visitat d'ell; e per ço cerca la medecina mentre que est sa. Si algú te dona bon consell, ou-lo ab benivolença. Deya encara: quant veuràs lo qua[59] que dexa son senyor, gite'l ab bastó, que així com à dexat a son senyor, així dexarà a tu.

[15] Diu-se encara que Diògene, anant a una festa la qual se selebrava en Grècia, enmalaltint-se e no podent caminar, se reposà sots una ombra d'un arbre e dix a sos parents que en sa companyia eran que se n'anassen, que aquella nit ell romandria allí; e si ell vencia la febre, que ell yria a la festa, mes que si la febre vencia a ell, yria a vesitar l'infern. E així, stant sota aquella ombra, stava scarnint aquells que anaven a la festa dient que anaven mirar combatre hòmens ab feres, e no restaven ab ell a veure com combatia ab la dolor natural. E venint a morir, manà a sos amichs que no·l deguessen soterrar, dient los amichs: «Com no vendran los animals a devorar-te?» Dix: «Cert. Només metreu un bastó prop de mi, que yo·m defendré d'ells». Deyen aquells: «Com te poràs tu defendre d'ells essent tu mort?» Dix Diògene: «Així com les feres no hauran por del bastó aprés que yo saré mort, així no tembré yo que les bèsties salvages me devoren».

[16] Visqué al temps de Alexandre e morí vell. (f. 39r-42v)

[1] il·lícites] illicides *F*
[4] amb les mans] *taca de tinta sobre* amb *que no deixa veure si hi ha o no la preposició F* anant] que anant *F*
[5] a·quell] Aquell *F*
[9] sí] ci *F* sin] sint *F*
[14] com à] *afegit a la interlínia F* així dexarà] ~~com ha dexat a tu a ell~~ axi dexara *F*

[59] Llegiu *ca*.

[15] a una festa] a una *(canvi de foli)* a una festa *F* se n'anassen] sen anauen *F* vencia la febre] vencia lo febre *F* Deyen aquells] Deyen aquells Digueren *F*
[16] e] e~~xi~~ *F*

Capítol 52

[1] ARISTÒTIL, philòsof. Fo notabílissimo e sapientíssim home de Macidònia, de la ciutat de Stragúria[60], la qual és en Thràcia, prop del munt Olímpio. Fo ffill de Nícomaco e de Ffestia, los quals devallaven de Scolàpio. Fo lo pare metge de Ameni, rey de Macedònia, pare del rey Philip de Macedònia.

[2] Essent Aristòtil jove de 17 anys e valentíssim scolà, fou tremès en Atenes per studiar-y 3 anys sota Sòcrate, y[61] sota Plató 10 anys. E hera studiosíssim en modo que Plató solia nomenar la casa de Aristòtil «casa de studiants». E quant entre los stodiants Plató no veya Aristòtil, cridava en aquesta manera, ço és: «No y ha enteniment sota lo meu auditori!»

[3] Aristòtil fou tant stimat per lo rey Phelip, que naxent-li un fill, ço és Alexandre, scrigué el rey Phelip a Aristòtil en aquesta forma:

> «Phelip, rey de Macidònia, a Aristòtil.
> Sapientíssim philòsof, saluts. Sàpies que m'és nat un fill, de què referesch gràcies als déus, no sols perquè m'és nat mes perquè la fortuna l'à fet nàxer al temps de la vida tua, e serà de tu ben ensenyat, en tant que ell serà lum e ornament de nosaltres e del nostre regne».

[4] Visqué Aristòtil aprés la mort de Plató 23 anys, part ensenyant a Alexandre, e part anant per lo món ab ell, e part

[60] Estagira. Els manuscrits del text llatí ja registren variants diferents del topònim (vegeu Knust, *Gualteri Burlaei Liber de vita* cit., p. 234).

[61] El copista no utilitza mai aquesta grafia per a la conjunció *i*. Aquí segurament és influència del pronom *y* que apareix just abans.

conponent obres. Troben-se alguns dits al·legats de Aristòtil, ço és: Hom no deu parlar de si mateix ne en bé ne en mal, per ço que aquell que·s loe és home va e aquell que·s flastoma és foll. Deya que un sol mal era a ell: que no podia sostenir a les necessitats dels altres. En nenguna cosa no devem ésser tan vergonyosos ne tan onests com tractant de cosa divina e honesta. Lo bon home no sap petir injúria en si ne ffer-ne a altri. La injúria injustament feta hés a aquell que la fa.

[5] Solia dir Aristòtil que, si los hòmens haguessen ull de lop cerver que penetràs ab lo veure dintre lo cos humà, axí com lo veu de fora bell, axí que veent lo dintre e guardant les parts interiors pareria legíssim; donques un bell cors nos fa parer bell mes és infirmitat d'ull que·l mira. Difícil cosa hés provar l'amich en la prosperitat, mes en la adversitat hés ver judici provar-lo. De dues coses deya Aristòtil maravellar-se, de dues maneres de hòmens: primer, que són alguns hòmens que no han virtut alguna e, si són loats per virtuosos, accepten[62]; segons, d'alguns que són virtuosos e, si d'ells se diu mal, per quina raó se torben?

[6] Deya encara Aristòtil que, axí com la lum rep la lum per l'ayre, axí l'ànima rep de la lum de sapiència e bons ensenyaments. Encara deya los raÿls de la sapièntia ésser amargues, mes los fruyts lurs ésser dolsíssims. Encara dix tres coses ésser necessàries a qui vol apendre, ço és, natura, document e solissitut. Encara deya que més se deu onrar lo mestre que·l pare, per ço que·l pare te done lo viure e lo mestre te dona el ben viure.

[7] Fo una volta reprès Aristòtil perquè donà almoyna a hun roÿn home, lo qual deya mal de philosofia. Dix Aristòtil: «Yo he hagut misericòrdia de la natura e no de la malícia sua». Viu una volta Aristòtil hu que·s gloriejava ésser d'una magnífica terra o pàtria; dix Aristòtil: «Home sap bé on és nat, mes no sap de quina pàtria sia digne». Solia rependre als de Atenes, los quals havien trobats los arguments e les leys, e ells no les husaven mes los arguments.

[62] Cf. «se sono laudati per virtuosi acceptano» (ed. it 1495), 'si els lloen com a virtuosos, ho accepten'. En la transmissió catalana, s'ha perdut la conjunció condicional (vegeu aparat) i el verb *acceptar* ha canviat de temps («acceptats» és un error potser per assimilació amb «loats»).

[8] Demanat quina cosa és aquella que envelleix prest, respòs: «Haver solassos». Demanat quina cosa és la sperança, respòs: «Un contínuo somni». Demanat quina diferència és entre aquells que han siència e aquells que no n'àn, respòs: «Hés-hi aquella diferència que és de morts a vius». Demanat quina cosa és aquella que envelleix prest, respòs: «Lo goig». Demanat quina cosa és l'amich, respòs: «És una ànima única en dos cossos». Demanat què era lo que havia equistat per la philosofia, respòs: «Fer voluntàriament lo que los altres fan per forsa de les leys». Demanat què devem oferir als amichs, respòs: «Ço que volríem fos ofert a nós». Demanat de Alexandre què millor se pot adlegar e que diga veritat, respòs: «La speriència és aquella que no pot mentir».

[9] Ffo Aristòtil home facundo e de gran sentiment. E visqué 62 anys. E essent en fi de mort, los dexebles li demanaren qui lexàs aprés de la sua mort per mastre. Eren entre ells dos pus valents, ço és, Teofastro, que era de la illa de Lesbo, e Medemo, que era de la illa de Rodes[63]. Teofastro era pus valent. E Aristòtil, volent dar entendre ab bell modo als dexebles que deguessen seguir Teofastro, feu-se portar devant molts menjars e vins bons, entre los quals hi heren vins de Rodes e vins de Lesbo, mostrant de haver set. E finalment loà tots dos, mes més loà aquell de Lesbo, dant a entendre que Teofastro, que era de Lesbo, era pus digne de ésser lur mestre. E axí, aprés la mort de Aristòtil, se n'anaren a Teofastro.

[10] Conpongué Aristòtil infinits libres. Segons Laertio, foren 300. Altres diuen més. (f. 45v-47v)

[3] Phelip a Aristòtil] Phelip a A~~lex~~ Aristotil en *F*
[5] si són loats per virtuosos, accepten] són loats per virtuosos acceptats *F*
[8] goig] ~~loguany~~ *amb* goig *afegit a la interínia F* única] jmica *F*
[9] Ffo Aristòtil] Ffo Alexandre *corregit en* Ffo Aristòtil *F* 62] ~~LX~~II *amb* 62 *afegit a la interínia F* mes més] mes *F* la mort de Aristòtil] la mort de ~~Teofastro~~ *amb* Aristòtil *afegit a la interínia* F

[63] Teofrastus i Menedemus (cf. «Theofrasto» i «Medemo», ed. it. 1495).

Capítol 74

[1] PTOLOMEU PHILADELFO, rey de Egipte. Hagué XXM volums de libres e finalment ne hagué LIIM[64].

[2] Veent que los jueus havien la ley a ells dada per Déu e ab lo seu dit scrita[65], volgué fer-la traduyr de abraich en grech. E veent[66] que no·s podia transladar sinó de aquells que cervien aquelles leys, ço és de jueus (per ço com Teopompo, volent-la transladar, tornà foll per XXX jorns, e Teotento tornà orb, bé que aprés reduynt-se a penitència foren liurats del mal), desliberà Tolomeu scriure als prínceps dels jueus que·ls plasqués tremetre-li hòmens que fossen doctes en lengua abrayca e grega. E ultra açò, trematé Tolomeu molts singulars dons a presentar als pontifices de jueus. Alora[67] li fou respòs de Aristeu, cech, lo qual era stat gran temps en Judea, en aquesta forma, ço és: «Has tu ànimo, Tolomeu, de demanar la ley dels jueus com tu tengues infinits jueus per sclaus en lo regne teu de Egipte? On si tu vols optenir lo que tu demanes, has desliurar a ells de cervitut. No cregues que yo diga açò perquè yo sia de lur afinitat, mes dich-ho perquè sé que·t serà gran hútil[68] per haver la ley de aquell que és déu dels déus». Per la qual cosa, vist açò, desliurà Tolomeu cent mília jueus de captivitat donant a lurs senyors cent e vint mília dragmes de argent; e dient los lurs senyors a Tolomeu que lo que feya era una gran liberalitat, dix Tolomeu: «Açò és poch a un rey magnànim». Donques trematé Tolomeu los jueus presoners demanant la ley e tremeté asay grans dons de gran preu oferts al temple de Gerusalem. Al·lora Eleatzar li tremès de cascun trip[69] los intèrpretes, ço és, sis de cascun trip doctes en abraich e grech, e ab aquests tremès la ley pregant-lo que ab los mateixs cautament la tornàs. Aquests foren los LXXII intèrpretes dels

[64] Cf. «LM» (ed. it. 1495).

[65] «Data alhoro per la boccha di Dio et col suo dicto scripta» (ed. it. 1495).

[66] Cf. «sentendo» (ed. it. 1495).

[67] Calc de l'italià *alhora*.

[68] Per a aquest ús de «gran», vegeu *DCVB*, s. v. útil 2.

[69] Llegiu *trib*, 'tribu'.

quals fa menció la Sancta Scriptura. Los quals, veent la presència de Tolomeu[70], benignament foren rebuts. E havent desputat de les coses de Déu, mostrant a Tolomeu que era un sol déu, fent-li veure la ley la qual Déu havia ordenada e vista, molt se maravellà del gran artifici, per ço com era scripta ab letres de or luhentissímes en pergamins, que egualment se legia d'una banda e d'altra. Alora Ptholomeu feu ordenar que tots fossen alleugats al seu palau onradament, lo qual palau era cituat sobre la marina, fabricat ab maravellós artifici. Els quals interpretadors, fets primerament dejunis e oracions sol·lempnes, en spay de LXXII jorns hagueren feta la transladació de abraich en grech. Aprés açò Demetri, qui era tesorer dels libres de Tolomeu, feu congregar tots los jueus que en Alexandria eren los pus sperts e al·lora feu legir la transladació, la qual per tots fo loada e aprovada. Alora Tolomeu donà licència als LXXII interpretadors e tremès a Aletzar e al temple de Déu una taula d'or plena de diverses pedres fines.

[3] Ffou Tolomeu gran stròlech e geumàtrich[71] e·l major cosmògrofe que·s trobàs may. Scrigué com és fet tot lo món, e trobà quant circoeix tota la terra e l'aygua. Fo grandíssimo philòsof e valentíssim en cascuna ciència, e regí lo seu realme en gran pau e justícia e moralitat. (f. 56r-57r)

[2] XXX jorns] XXX jonrs *F* de demanar] demanar *F* latornàs] los tornas *F* LXXII intèrpretes] LXXII interpetres *F* quals interpretadors] quals interpetradors *F* loada] loda *F* e tremès a] se tremes a *F*

Capítol 86

[1] TITO LIVIO fo istorial eccel·lentíssim e poeta tràgyco. Aquest fou de la ciutat de Pàdua. Visqué a Roma ab gran gràcia de Julio

[70] «Li quali venendo alla presentia di Ptolomeo» (ed. it. 1495). És fàcil que el traductor hagi confós *venendo* per *vedendo* (lliçó que no he documentat en les edicions consultades del text italià).

[71] Llegiu *geòmetra*.

Cèsar e aprés, succeynt Otaviano imperador, fou semblantment en gràcia sue e sota ell. Scrigué les deu[72], ço és, les *Istòries de romans*. Morí a Pàdua sots l'imperi de Tiberio en lo quart any, segons Ausebio. (f. 58v)

[1] tràgyco] trayco *F* segons] segon *F* Ausebio] ausebio *amb un traç vertical entre la* a *i la* u *F*

Capítol 92

[1] SCIPIÓ AFRICANO fou ciutadí romà, dexeble de Panetio[73]. Aquest conquistà tota la Àfrica a l'Imperi romà e, per aquella victòria, pres lo nom de Africà. D'ell grans coses singulars se ligen en les *Istòries romanes*. Fou piadós envers la mare, liberal a les germanes, bo als seus, just ab tots.

[2] Dix Valeri Màximo que, essent Scipió de edat de XVIII anys, fou tremès en Spanya del Senat romà per cònçol. E per la virtut sua, més que per forsa d'armes, conquistà e subjugà a l'Imperi romà tot aquell país. E essent de edat de XXVII anys, fou tremès en Àfrica. Pres Cartagina, conquistà l'Àfrica. E essent-li presentada una bella dona cartaginesa anant al marit[74], la qual Cipió, sensa tocar-la ne inmacular-la, feu venir a ell los parents seus e graciosament la liurà al marit, ensems ab una gran quantitat d'or que li era stada presentada per rescatar-la de cervitut donà a

[72] «Scripse le decche» (ed. it. 1495), és a dir, les *Dècades*, que és com es coneixia l'obra de Titus Livi durant l'època medieval.

[73] Panaetius (s. II aC). Sobre el personatge, vegeu Knust, *Gualteri Burlaei Liber de vita* cit., p. 314, nota 1.

[74] Cf. «dove sendoli presentada una bellissima donna carthaginese insullarmata de Carthaginesi andando amarito» (ed. it. 1489). L'edició de 1495 ja introdueix un error per salt d'igual a igual, que ha passat a la transmissió catalana: «dove sendogli presentata una bellissima donna cartagienese andando a marito» (ed. it. 1495).

ella en dot[75], la qual cosa molt feu créxer lo nom de Scipió, no sols en aquella ciutat mes en tot lo món.

[3] E essent acusat Scipió que ell havia robats tesors de la cosa pública, dix al Cenat aquestes paraules: «Eccel·lents pares. Havent yo subjugada tota l'Àfrica al vostre imperi, no he portat res sinó lo cognom de ésser nomenat Cipió Africano. Ne cregau que la Àfrica conquistada de mi, si de mon germà, que m'haja fet ésser avar[76]. Mes és ben ver que nosaltres som stats més richs de enveja que de tesors».

[4] Diu encara Valeri que, havent-se tremetre hu de dos capitans en Spanya, lo Cenat ordenà que en aquell jorn fos tremès aquell que paregués a Scipió. E Scipió dix que no li paria nengú de aquells tremetre, per ço que la hu era pobre e l'altre res no li bastava.

[5] Deya Cipió que en los hòmens que regnen no deu ésser pobretat ni avarícia. E dix encara que nenguna cosa era tan difícil com concervar la amicícia fins a la mort. Deya encara neguna cosa ésser axí pestilencial ne vil com la cupiditat de la glòria, per ço que, si dos amichs crexen en onor e en glòria ensemps, tornaran enemichs. Encara deya que·ls hòmens superbos se adomen ab pobretat, com se adomen los cavalls braus. (f. 59r-60r)

[3] lo] lo *(canvi de foli)* lo *F*
[4] ço] co

[75] Cf. «[...] la restitui *et* una gran quantita doro che gli era stata portata per riscattarla da servitu dono allei in dota» (ed. it. 1495). L'error *ab* en lloc de *e* ha provocat l'afegit de l'adverbi *ensems* i una frase sintàcticament incorrecta.

[76] Cf. «ne crediate che Affrica conquistata da me et *Asia* da mio fratello ne habia facti diventare avari» (ed. it. 1490). L'edició de 1495 ja incorpora un error (o, almenys, una lliçó que pot induir fàcilment a l'error que porta el text català): «ne crediate che lafrica conquistata da me et *lascia* da mio fratello ci habia facti diventare avari» (ed. it. 1495).

Capítol 102

[1] VIRGILI, entre tots los poetes, lo millor fou de Màntua. E de principi studià en Quermona[77], hon, essent envejat, se n'anà a Milà, aprés a Roma. Fou nomenat Virgili per ço que la mare somià que paria una verga que anava fins al cel, la qual cosa significà la eccel·lència de Virgili.

[2] Fo gran philòsof e gran nigromàntich. On se diu que en Nàpols feu una carniceria en la qual nenguna bèstia no·s corrompia. E açò feu perquè, segons que scriu Alexandre en lo libre *De naturis rerum*, que en Nàpols no·s podia conservar la carn en la carnisseria que no·s potrifficàs per la putriffecció de l'ayre. Diu encara que, essent en Nàpols una grandíssima pestilència, conexent Virgili que era corrupció de l'aygua, que portava moltitut de mignaras[78], feu fer una menara de or e gità-la en un pou[79]; e encontinent la ciutat fou desliure. Aprés en procés de temps romangué aquell pou[80], e aprés fou treta aquella mannara començà en Nàpols aquella matexa pestilència, e may no cessà fins que hi fou gitada la matexa mannara en lo dit pou.

77 Cremona.

78 Calc de la variant italiana «mignate» (ie. *mignatta*, 'sangonera', *TLIO*, s. v. mignatta), que registra l'edició de 1495, amb una confusió segurament entre *t* i *r*. L'edició de 1489, però, porta la variant «sanguissugue», amb el mateix significat.

79 El text català és pròxim a l'edició de 1495: «fece fare una mignata doro e gittolla in un pozo», cf. «fe fare una sanguissuga doro esi la gitto in un pozo» (ed. it. 1489). Igual que «mignaras», el substantiu «menara» no existeix en català, com tampoc existeix «mannara», que apareix més avall (línies 10 i 11) per designar el mateix animal. S'esperaria que el traductor hagués repetit el calc de l'original italià, que sempre porta *mignata* (vegeu nota anterior). Podria ser que un copista que no hagués entès el significat de «mignara» copiés malament el terme.

80 Tradueix literalment «Da poi in processo di tempo *rimandassi* quel pozo» (ed. it. 1495); cf. «Dapo in processo di tempo *remondandossi* quel pozo» (ed. it. 1489). «Remondandossi» és el subjuntiu del verb *rimondare*, 'tornar a netejar'. El traductor segurament va llegir l'error *rimandare* ('tornar una cosa, rebutjar'), present en l'edició de 1495, i podria haver entès *rimanere* ('romandre').

[3] Feu encara un campanar que, sonant les campanes, la cima del campanar se movia com les campanes[81]. Encara en lo seu ort no plovia sinó quant ell volia. Més, ab totes les altres províncies sotsmeses a Roma a modo de stàtues[82] e cascuna de aquelles havia lo nom seu scrit als pits; e, quant alguna província se rebel·lava, l'estàtua de aquella província voltava les spatles a la stàtua de Roma, e en lo voltar sonava una campaneta que tenia l'estàtua ligada al coll, e així en una hora se venia a saber quina província se rebel·lava[83]. Diu-se encara que de Nàpols a Roma, per art de nigromància, feu portar l'agulla e infinides altres coses[84].

[4] Scrigué Virgili tres obres principals, ço és, la *Eneida*, la *Geòrgica*, la *Boccòlica*. Morí a Branditio[85] essent en edat de LIII anys. La ossa sua fou portada en Nàpols. Visqué al temps de Pompeu. (f. 62v-63r)

[3] rebel·lava[2]] se venia a rebellar *F*

[81] Abans d'aquesta frase, edicions anteriors a la de 1495 porten la frase «Dice anchora que circondo el suo oro con una nebula si spessa che non si poteva forare come se di muro fusse stata», que l'edició de 1495 ha perdut.

[82] La frase no s'entén perquè ja en l'edició italiana de 1495 s'ha perdut el principi de la frase. Cf. «*Fece anchora Virgilio quello tempio dove era la statua di Roma* con tutte le provincie subjecte a la citta di Roma a guisa di statue [...]» (ed. it. 1489).

[83] Esmeno l'error per repetició (*se venia* apareix just a la línia anterior), que ha comès segurament un copista durant la transmissió catalana del text.

[84] «Dicesi ancora che fece portare da Napnoli a Roma per arte di negromantia la guglia che e a Roma e infinite altre cose» (ed. it. 1495). La frase en català no s'entén perquè el traductor ha calcat el mot italià i «agulla» no té el mateix significat que «guglia» ('pinacle'). Probablement per aquest motiu s'ha perdut el complement del nom «che e a Roma».

[85] Cf. «Brundisii» (Knust, *Gualteri Burlaei Liber de vita* cit., p. 338), ie. Bríndisi.